

Oli Eesti aeg, Vene aeg, Saksa aeg ja siis tuli Hirmus-Antsu aeg

Mati Mandel. Kogu tõde Hirmus-Antsust?
Eesti Ajaloomuuseum. Tallinn, 2010. 243 lk.

■ 1989. a. avaldas ajaloolane Evald Laasi arvamust, et „sõjajärgse Eesti ajaloos metsavendadega seotud ajaloosündmuste uurimisest tähtsamat ainevalda vaevalt leidub”.¹ Täna on sellest ajast möödunud juba üle kahekümne aasta ning metsavendluse teemal on ilmunud aukartustäratav hulk kirjutisi. Kahjuks võib metsavendluse uurimise seis hinnata heaks või piisavaks endiselt ainult pealiskaudsel vaatlusel. Tõeks tuleb tunnistada Mati Mandeli arvamust, et „paljudest tähtsatest sissidest ja sissisalkadest on veel uurimused ilmumata ning Eesti metsavendlusele kõikehõlmav üldhinnangki andmata” (lk. 18). Tõde on seegi, et tihti on metsavendade lood ümbritsetud valedes ja legendide uduga (lk. 210). Kõige sagedamini on oma kodukandi metsavendade ja nende salkade lugusid huvilistele vahendanud ajakirjanikud ja koduloouurijad. Professionaalsete (lähi)ajaloolaste uurimustes on metsavendlus seni jäänud parimal juhul kõrvalteemaks, põhjalikumalt on arhiivimaterjalide alusel käsitlemist leidnud vaid relvastatud vastupanuliikumise üksikud tahud, nagu näiteks hävitusagentide kasutamine. On palju räägitud ja imestatud, et siiani on ainsaks terviklikuks Eesti metsavendluse ajalooks Mart Laari 1993. a. ilmunud raamat „Metsavennad”. Aastate jooksul on allikaline baas eelkõige Nõukogude julgeolekuorganite dokumentatsiooni näol märkimisväärselt avardunud, mis lubaks paljusid toonaseid ebatäpsusi ja teadmatuses tulenenud vigu korrigeerida.

Palju on aga samal ajal kõneldud ka sellest, et Eesti ajaloolastele on üheks kõige „kahjulikumaks” akadeemiliseks töövormiks just eestikeelne monograafia, mille loomisele kuluv aeg ja selle eest laekuvad publikatsioonipunktid ei

ole sugugi korrelatsioonis. Sageli tuleb arvestada hoopis rahvusvaheliste avaldamisvõimalustega, mis ühe eesti „metsavennaloo” jaoks ei näi olevat ülemäära suured. Mati Mandel on ennast eesti ajaloo teadusesse juba jäädvustanud kui hinnatud muinas- ja keskaja arheoloog ja õigupoolest ei otsigi ta oma 20. sajandi ajaloo raamatutele esmajärjekorras akadeemilise ringkonna tunnustust. Autor on ise vestluses kinnitanud, et tema raamat Ants Kaljurannast ehk Hirmus-Antsust on suunatud eelkõige tavalistele teemast huvitatud lugejatele (keda Eestis on palju) ning seetõttu sisult ja formaadilt teadlikult lihtsam. Siinkohal on kindlasti tegemist liigse tagasihoidlikkusega, sest kogu raamat tugineb arhiivimaterjalidele ja on varustatud täpse viiteaparatuuriga, mis muudab selle kasutatavaks ja väärtuslikuks ka igale ajaloo uurijale ja teadlasele. Pole kahtlustki, et Mati Mandeli raamatu näol on tegemist kõige põhjalikumaga ja sisukama metsavenna elulooga, mis seni Eestis ilmunud.

Raamatu „Kogu tõde Hirmus-Antsust?” väärtus ilmneb võrdluses umbes samal ajal polettidele jõudnud trükisega, mis kannab pealkirja „Hirmus-Ants. Bandiit, kangelane, legend” (Aja Lood. Tartu, 2010). Huvitaval kombel puudub viimatinimetatud teosel autor, toimetajaks on märgitud Valdek Kiiver. Sissejuhatuses teatatakse, et kirjatöö ei pretendeeri Ants Kaljuranna „akadeemilise biograafia staatusele ega n-õ viimase instantsi tõe. Kuid püüab siiski võimalust mööda kirjeldada legendaarse metsavenna elukäiku nii, nagu seda on olnud võimalik taastada kättesaadavate allikate ja inimeste mälestuste toel.” (lk. 10–11)

Mõneti sarnaselt tunnistab Mati Mandel oma raamatu sissejuhatuses, et ta on pannud oma raamatule küll pretensioonika pealkirja, kuid tegelikult mõistab hästi, et „kogu tõde Antsust ja temaga seotud meestest-naistest pole enam võimalik välja selgitada”. Siiski on pealkiri märgiks autori püüdlustest: „Millisel määral tõe väljaselgitamine õnnestunud on, see jääb aga juba lugeja otsustada.” (lk. 12)

Võrreldes raamatukaupluses neid kahte Hirmus-Antsu „tõdeotsivat” elulooraamatut, ei tohiks lugeja otsus olla kuigi keeruline, sest piisab paarist pilgust mõistmaks, et tegemist on täiesti erinevate kvaliteedi- ja kaalukategooriatega. Mati Mandeli raamat tõestab veenvalt, et „kättesaadavaid allikaid” on meie arhiivides siiski kordades rohkem kui tundmatu autori

¹ E. Laasi. Sissisõjast Eestis 1945–1953. – Looming 1989, nr. 11, lk. 1527.

poolt kasutatud Ants Kaljuranna uurimistoimik. Korralik arhiivitöö võimaldab Mati Mandelil lahendada mitmed seni vastuseta olnud küsimused, nagu näiteks aastatel 1947–1948 Hirmus-Antsu salka kuulunud „Meinhardi” kodanikunimi ja päritolu. Samuti on arhiividokumente kasutatud antud hea ülevaade Ants Kaljuranna ja tema salga toetajatest ja abistajatest. Paljud neist langesid juba enne Hirmus-Antsu tabamist repressioonide ohvriks, mistõttu nende lood ja saatused kuulsas metsavenna uurimistoimikus ei kajastu. Lisaks paremale ajaloolase „käsitöökusele” arhiiviainesega ümberkäimisel on Mati Mandeli raamatus olemas kasutatud allikate ja kirjanduse loetelu, isikunimed register, salgaliikmete nimekiri ja juba eelmainitud täpne viitesüsteem. Ilmselt ei mõista raamatu „Hirmus-Ants. Bandiit, kangelane, legend” autor, et oma pealiskaudsuse ja anonüümsusega ei saa ta kuidagi välja selgitada tõde, vaid annab uue panuse Ants Kaljuranda ümbritsevasse legendide udusse.

Mati Mandeli tähtsaimateks allikateks on arhiivimaterjalid, täpsemalt Ants Kaljuranna, tema salgaliikmete ja toetajate uurimistoimikud. Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi (RJM) ülekuulamisprotokollidest on Eesti ajalookirjanduses olnud juttu varemgi ning enamasti on jõutud üksmeelsele järeldusele, et vaatamata mitmetele puudustele (kohati võimatu sisu kontrollida, nõukogulik keelekasutus, uurija poliitiliste vaadete väljendus jne.) on siiski erinevaid protokolle kõrvutades võimalik saada adekvaatne ülevaade toimunud sündmustest. Sarnase hinnangu annab ülekuulamisprotokollidele kui oma peamisele allikaliigile ka Mati Mandel. (lk. 12) Siiski on raamatus mitmes kohas meelde tuletatud, et metsavendade tabamisel julgeolekus nende rääkimapanemiseks vahendeid ei valitud. Mõned Ants Kaljurannaga seotud mehed väitsid hiljem, et neid peksti ja piinati ülestunnistuste saamiseks sedavõrd, et nad olid nõus alla kirjutama ükskõik millele, ning neist tehti eluaegsed invaliidid. Samuti olevat Hirmus-Ants ise kohtus öelnud, et tunnistuste saamiseks „kõik pingid ja toolid mu turja peal puruks peksti”. (lk. 163)

Mõistagi ei pärine selline lausekatke julgeoleku uurimismaterjalidest, vaid Mati Mandeli enda poolt kogutud mälestustest Ants Kaljuranna kohta. Siinkohal on autor ära teinud väga tubli ja tänuväärse töö, sest neid, kes toonaseid sündmusi isiklikult mäletavad, on alles jäänud vähe. Sündmuste kaasajaste meenutused ai-

tavad arhiivimaterjali ilmestada ja kontrollida, kuid sageli segunevad siin tahtmatult ka legendid ja tegelikkus.

Arhiividest, kirjandusest ja mälestustest kogutud teadmised on Mati Mandel enamasti esitanud pikkade jutumärkide otsesitaatidena. Seda lähenemisviisi võib pidada üheaegselt nii raamatu suurimaks plussiks kui ka puuduseks. On ilmne, et autori soov on olnud edastada kõik olemasolevad andmed võimalikult autentselt ja moonutusteta, et lugeja saaks ise otsustada, mis on tõde ja mis vale. Sageli koosnevadki terved alapeatükid vaid omaaegsete tunnistajate ütlustest (nt. raha ja obligatsioonide rööv Soontaga vallas, Koonga võitõostuse röövimine 14. novembril 1947, Audru kooperatiivkaupluse röövimine 17. juulil 1948 jne.), mis üksteist tõepoolest täiendavad, kuid vajaksid kindlasti ka autoripoolset kommentaari. Siinkohal tuleb meele pidada, et ülekuulamisprotokollide koostamisel ei lähtunud belletristlikest põhimõtetest, vaid vormistati tuim menetlustoiming. Seetõttu sisaldavad ülekuulamisprotokollid rohkelt üksikasju ja kantseliitlike tühisõnu, mis muudavad sisu raskesti jälgitavaks ja lugemise väsitavaks. Eriti selgelt ilmneb see koha ülevaatuse protokollides (nt. lk. 83, 106), kus kirjelduste detailsusaste on eriti kõrge.

Paiguti on Mati Mandel tunnistajate ütlusi küll oma sõnadega refereerinud, kuid jäänud ikkagi RJM-i keelekasutuse ja terminoloogia juurde. Näiteks on lk. 91–92 juttu organisatsioonist „Vaba Eesti”, kuhu Ants Kaljurand väidetavalt kuulus ja isegi liikmeid värbas. Tunnistaja Endel Leinsaare sõnul oli „Vaba Eestil” lai liikmeskond ja orienteeritus USA-le ja Inglismaale, eesmärgiks aga Nõukogude korra kukutamine ja kodanliku korra taastamine. Samas mainitakse ka organisatsiooni liikmete vahelist „kuritegelikku sidet”, andmete kogumist sõjaväeosade dislokatsiooni ja relvastuse kohta jne. Tegemist on „klassikalise” nõukogudevastase põrandaaluse organisatsiooni tunnustega, mida väikeste modifikatsioonidega võib kohata kümnetes, kui mitte sadades ülekuulamisprotokollides. Kindlasti ei olnud see ülekuulatava enda formuleering ega omanud enamasti ka kuigi tihedat suhet reaalsusega. Sedasama võib öelda ka Hirmus-Antsu ja tema „Vaba-Eesti” kohta. Nõukogude julgeoleku leksika ehk KGB keele mittetundjatele vajaksid sellised tunnistused kindlasti „tõlget”, muidu võib eelkõige noorematele lugejatele jääda väär mulje, et tegemist on autori enda seisukohtade või uurimistulemustega. Nõnda on otse ja pikalt refe-

reeritud ka tribunali otsuse teksti (lk. 159–163), mis kubiseb julgeoleku stampväljenditest, nagu „kontrrrevolutsiooniline sõjalis-fašistlik organisatsioon „Omakaitse””, „Ants Kaljurand, kes on end nimetanud kodanlikuks natsionalistik” jms. Lisaks on tribunali tekst raamatus ära toodud ka fotokoopiana originaalist, kus kõigil huvilistel avaneb niigi võimalus selle sisu ja vorminguga tutvuda.

Minu arvates oleks ühe variandina võinud kaaluda tunnistuse, julgeoleku operatiivteadaannete ja õiendite autoripoolset põhjalikumat analüüsi ja tänapäevast ladusat ümberjutustust ning seda kahtlemata ikkagi koos viiteaparatuuriga. Kuna Mati Mandeli kirjatöö Ants Kaljurannast on omamoodi ajalooline elulooraamat, oleks sellele kindlasti kasuks tulnud parem loetavus. Praegu koosneb raamat liiga suures mahus erinevatest tsitaatidest ja refereeringutest, milledest üldpildi ja arusaadava loo kujundamine võib isegi ühele keskmisele ajaloo huvilisele veidi raskevõitu olla. Mõneti meenutabki raamat Ants Kaljuranna uut ja täiendatud toimikut, kuhu on veel kord kokku kogutud kõigi asjaosaliste ja tunnistajate ütlused. Kuid isegi toimikud vajavad kokkuvõtteid. Ajaloolase üks ülesandeid oleks lugejat siinkohal abistada. Seal, kus autor seda siiski vajalikuks on pidanud, on tulemused head, kuid seda abikätt võiks ulatada tunduvalt sagedamini.

Õigupoolest ongi Mati Mandeli raamatu puhul keeruline selle žanri täpne määratlemine. Võib muidugi küsida, kas see ongi vajalik, kuid enamasti aitab just žanri teadvustamine lugejal teost paremini hinnata. Raamatu „Kogu tõde Hirmus-Antsust?” lugemisel tuleb niisiis arvestada, et siin segunevad akadeemiline uurimus, allikapublikatsioon ja ajalooline biograafia. Olen üsna kindel, et vähemasti osaliselt on see autori teadlikult valitud taktika teel „kogu tõe” poole, mille eesmärgiks on luua võimalikult mitmekülgne pilt. Vähestes ajalooramatutes võib kohata olukorda, kus kõrvuti ja võrdväärse austusega on tsiteeritud nii julgeoleku karme arhiividokumente kui ka üliromantilisi noorpõlvemälestusi. (Vt. nt. Hilka Kiiski kirjeldust vanaaastaõhtust metsavennapunkris lk. 75–76.) Samuti võib Mati Mandeli raamatust leida arvukalt (loetava kvaliteediga) fotokoopiaid ülekuulamisprotokollidest, arreteeritute ankeetidest, kirjadest jms. – ikka selleks, et tõde võimalikult vahetult ja ehedalt lugejateni tuua.

Liikudes raamatu vormilt selle sisu juurde – ühe olulisima järelduse on Mati Mandel

teinud juba teose saatesõnas: erilised pole mitte niivõrd Hirmus-Antsu teod, kuivõrd tema kohta liikvele läinud legendid. (lk. 11) Seega tekib lugejal kohe alguses õigustatud lootus, et raamatust leiab rohkelt huvitavaid legende ja liikvel olnud lugusid. Tõepoolest ongi 15 legendi Antsust ja tema tegudest esitatud lk. 19–21, mõned folkloorseid lood lisanduvad neile järgnevates peatükkides. Kahjuks ei ole autor laskunud arutellu ega kuigivõrd analüüsinud nende legendide teket ja arengut. Kindlasti oluks põnev märkida, et mitmed kirjeldatud legendid on oma loomult universaalsed ja neid võib seostada mitmete tuntud metsavendadega, näiteks kirjaga vallamajast saabaste küsimist ja järgnenud verist lahingut (lk. 21) on enamasti omistatud Virumaa kuulsale metsavennale Heino Lipule ehk Pargasele.

Julgen arvata, et teadlikult on Mati Mandel oma raamatus vältinud metsavendluse mütologiseerimise ja demütologiseerimise teemat, mis siinkirjutajagi hinnangul on paljuski kunstlik. Metsavendluse nn. mütologiseerimine algas tõepoolest juba Teise maailmasõja järgsete aastate külajuttudes, sest Nõukogude võimu taktikaks oli metsavendluse mahavaikimine või selle kohta moonutatud „faktide” esitamine. See tekitas paratamatult olukorra, kus rahva hulgas hakkasid liikuma omad tõlgendused. On tähtis, et need sageli ulmelise iseloomuga jutud metsavendadest sisendasid rahvale usku, et vastupanu võõrvõimule kestab edasi ja vabadsus taastatakse. Sellisel kujul ei olnud müütides ja legendides küll midagi negatiivset, need hoopis kinnitasid, et metsavendlus kui liikumine ei olnud asjatu ja seda märgati. Ilmekas on Ain Mäesalu poolt raamatu autorile jutustatud lugu, mille järgi veel 1979. või 1980. aastal venestamisaja alguses liikusid Mihkli kandis kuuludused, et Hirmus-Ants on Siberist tagasi ja nüüd oma tegutsemismaadele tagasi tulnud. (lk. 209) Seega on vale pidada metsavendluse mütologiseerimist uuema aja nähtuseks ja/või seda tingimusteta halvustada. Samuti ei tohiks end demütologiseerimise tuhinna lasta pimestada aastakümneid vasardatud Nõukogude propagandast, mille kohaselt tegutsesid Teisele maailmasõjale järgnenud aastatel Eesti metsades vaid bandiidid.

Elkõige aitab meil legendide taha näha siiski objektiivne ajaloo uurimine ja just sellega Mati Mandel oma raamatus tegeleb. Kokkukogutud protokollid, operatiivteated ja mälestused kinnitavad, et arvukad legendid Hirmus-Antsust olid rahva soovunelm. Mati Mandel tunnistab, et kuigi Ants Kaljurand oli üks tuntumaid Eesti

metsavendi, ei saa teda pidada Eesti iseseisvusvõitluse ideoloogiks ega esivõitlejaks. Metsavenna seisus oli tuhandetele meestele pealesunnitud valik, sest Kaitseliidus, Omakaitstes ja Saksa sõjaväes teeninuid ootas ees vangilaager. Nõnda puudusid alternatiivid ka Ants Kaljurannal, kui ta 1944. aastal metsavennaelu alustas. Ta oli oma ajastu ja võõrvõimu ohver, leiab Mati Mandel. (lk. 213–214)

Enamikes Hirmus-Antsu tegudes ei olnud midagi kangelaslikku, rõõvima sundis metsavendi elu ise, sest taludele käis nende toitmine sageli üle jõu. Siit on kerged tulenema süüdistused banditismis ja julmuses, kuid sageli näivad süüdistajad unustavat, et metsades käis võitlus elu ja surma peale. Nõukogude julgeolekus peeti arvestust likvideeritud metsavendade üle ja vahendeid selles sõjas ei valitud. Tabavalt on märkinud juristiharidusega metsavend Erich Jerlet oma kirjatöös „Metsavendluse ideoloogilised alused 1947–1949”: „Meid võib igaüks karistamatult maha lüüa. Kuid ka meie võime otsustada oma vaenlaste elu ja surma üle.” Oluline on tähele panna sedagi asjaolu, et kuigi märkimisväärset poliitilist tegevust Hirmus-Ants ei arendanud, mõisteti ta ju ikkagi süüdi VNFSV kriminaalkoodeksi poliitiliste paragrahvide järgi ning nn. „kohaliku elanikkonna terroriseerimist” süüdistuskokkuvõtte isegi ei sisaldanud. RJM-i kõnepruugis oli Eesti metsavendluse näol tegemist poliitilise banditismiga ning apoliitilist ehk rõõvbanditismi esines isegi toonase statistika kohaselt Eestis vähe. Tsiteerides veel kord Erich Jerletit: „Miks me oleme ikka veel metsavennad? On avaldatud arvamust, et meile on see „elukutse” meeldima hakanud. Selles on ka omajagu tõtt. Tõepoolest leidub metsavenna eluski palju huvitavat ning ilusat ja kahtlemata on see „nõukogude ühiskonnas” kõige ausam amet. Metsavenna elu „meeldivusest” võib juttu olla muidugi ainult „nõukogude korra” tingimustes.”

Selle ajastu karmus ja trööstitus, kuristik legendide ja tegelikkuse vahel paljastub Mati Mandeli raamatus ehedalt. Ühtlasi annab see tunnistust Nõukogude repressioonide ulatusest ja mehhanismist, kus paari metsavenna tabamiseks vangistati ja saadeti Siberisse kümneid süütuud inimesi. Masendavalt mõjub raamatus Ants Kaljuranna ja Vilma Vinteri väiketütre Tiiu surm 1949. aastal. Tasub tähele panna, et autor ongi oma raamatu pühendanud metsavendade laste mälestusele.

Kas autoril on Hirmus-Antsu kohta käiva töö väljaselgitamine õnnestunud? Kokkuvõtvalt

võib tõdeda, et Mati Mandel on ära teinud suure töö ja koondanud ühtede kaante vahele ilmselt enamiku Ants Kaljuranna kohta arhiivides säilinud olulisest allikmaterjalist. Tänu viiteaparatuuri olemasolule on see edaspidi ka teiste uurijate poolt kasutatav. Seega võib kahtlusest väita, et otsitud tõde on raamatus olemas. Pikkade otsesitaatide ja toimikulaadse ülesehituse tõttu nõuab selle leidmine aga huviliselt teatavaid eelteadmisi, süvenemist ja mõttega lugemist.

Pearu Kuusk